

28 Там же. - № 1204. - Арк. 4 - 4 зв.

29 Тут немає необхідності детально зупинятися на цьому сюжеті, оскільки Понурівська фабрика була предметом уваги одного зі знавців промисловості Чернігівщини ще в часи існування цього підприємства. Дивись: Гутман А. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ея состояние // Черниговские губернские ведомости. - 1852. - Ч. 18. - С. 189. Писав про фабрику і сам М.П. Миклашевський в своїх записках, що зараз зберігаються в ІР НБУ.

30 Оглоблин О. Люди старої України. - С. 160 - 161.

31 ІР НБУ. - Ф. 71. - №. 1198. - Арк. 1 зв. - 2.

32 РДА. - Ф. 1285. - Оп. 3. - Спр. 182. - Арк. 3.

Анна Морозова

ДЕМОГРАФІЯ ТА МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ СЕРЕД ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

(друга половина XIX - початок XX ст.)

Питання демографії та міграційних процесів серед єврейського населення Північного Лівобережжя України середини XIX - початку XX ст. не було темою окремого дослідження. Його вивчення дасть змогу простежити взаємозв'язок приросту єврейського населення, його міграції в межах регіону та за кордон з соціально-економічним становищем єврейського загалу північного Лівобережжя України.

Окремі аспекти демографічних та міграційних процесів серед єврейського населення Чернігівської та Полтавської губерній розглядалися фрагментарно в загальних працях з історії єврейського населення України та Російської імперії і містять у собі виключно статистичні відомості.

Не претендуючи на всебічний розгляд цього питання, автор статті має на меті розглянути демографічну ситуацію та міграційні процеси серед єврейського населення Чернігівської та Полтавської губерній. Виходячи з мети, поставлені й завдання: простежити та проаналізувати темпи приросту єврейського населення Північного Лівобережжя України, його відсоткове відношення до загальної кількості населення, розподіл за станами та регіонами проживання, вплив правового положення та міграційних процесів на демографію єврейського населення.

Як відомо, єврейське населення в Російській імперії було чисельнішим, ніж у будь-якій іншій країні. За переписом 1897 р., воно становило 4,16% усього населення імперії. Основна маса єврейського населення (93,9%) була сконцентрована у 15 губерніях смуги осілості та у 10 губерніях Царства Польського. У смугі осілості вони становили 11,11% усього місцевого населення, у той час як у більшості губерній решти Росії частка євреїв не сягала навіть 1%. [1, с.7]

Відповідно до Положення про євреїв від 31 травня 1835 р. вони мали право постійного проживання у 15 губерніях Російської імперії, які входили до смуги осілості. Це Бессарабська, Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Ковенська, Мінська, Могильовська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Херсонська та Чернігівська губернії, а також Київська губернія за виключенням м.Києва.[2]

Відомості про кількість єврейського населення за повітами свідчать, що, станом на 1862 р., понад 36% їх у Полтавській губернії мешкало на півдні (Золотоніський, Кобеляцький та Кременчуцький повіти). У західних повітах (Пирятинський та Переяславський) мешкало понад 20% євреїв, в інших регіонах вони розподілялися приблизно однаково: близько 17% на півночі (Гадяцький, Прилуцький та Роменський повіти), майже 14% на сході (Зінківський, Костянтинівський та Полтавський повіти) та близько 13% у центрі (Лохвицький, Лубенський, Миргородський та Хорольський повіти). У Чернігівській губернії на цей час більшість єврейського населення (майже 32%) мешкало на півночі (Мглинський, Новозибківський, Стародубський та Суразький повіти). Решта єврейського населення за регіонами проживання розподілялося так: захід (Городнянський, Сосницький та Чернігівський повіти) - майже 27%, схід (Глухівський, Кролевецький та Новгород-Сіверський повіти) - майже 18% та південь губернії (Борзенський, Козелецький, Конотопський, Ніжинський та Остерський повіти) - майже 24%.

Серед окремих повітів Полтавської губернії за кількістю євреїв, що в них проживали, лідирував Кременчуцький повіт. Тут мешкало 9440 євреїв, що становило майже 27% від їхньої загальної кількості у губернії. Далі йшли Переяслівський повіт (5852 євреї, або близько 17% від загальної кількості єврейського населення), Полтавський (3757 євреїв, або близько 11%) та Прилуцький (2473 євреї, або 7%) повіти. У Чернігівській губернії повітом, в якому чисельність єврейського населення була найбільшою, був Чернігівський, де мешкало 5014 євреїв, що становило близько 15% від загальної кількості єврейського населення губернії. Далі йшли повіти з майже однаковою кількістю єврейського населення: Стародубський - 3575 осіб, або близько 10,5% від загальної кількості єврейського населення губернії, Мглинський та Суразький повіти - відповідно 3090 та 3085 осіб, або близько 9,1% від загальної кількості єврейського населення губернії.

У 50 - 80-і роки XIX ст. єврейське населення в Україні постійно зростало. Демографічний «стрибок» відбувався не лише через переселення із західних губерній, а й внаслідок природного приросту, який був вищий, ніж у неєвреїв. За даними за 1862 рік, єврейське населення становило у Полтавській губернії 35320 осіб, у Чернігівській - 33934 особи [3, с. 14-25; 4, с. 46-47], відповідно 1,87% та 2,25% від загальної кількості населення. За 10 років кількість єврейського населення зросла майже вдвічі і, станом на 1873 рік, наприклад, становила у Полтавській губернії 62848 осіб.[5, с.180-185] Дані на цей час по Чернігівській губернії відсутні, але до 1884 року воно зросло у порівнянні з 1862 роком майже втричі і становило 96675 осіб.[6, с. 217-221]

На відміну від попереднього періоду, наприкінці XIX ст. міграційні потоки з північно-західних регіонів затухають, і чисельність єврейського населення зростала переважно за рахунок природного приросту. Тому, якщо порівняти темпи приросту єврейського населення у 1860 - 1880 рр. та 1880 - 1897 рр., то за останній період воно зменшилося майже вдвічі. Взагалі ж, за переписом 1897 року, у Північному Лівобережжі України мешкало 225396 євреїв. [7, с. 98-99; 8, с. 110-111]. У Полтавській губернії вони становили 4%, а у Чернігівській - 4,98% від загальної кількості населення.

Незважаючи на зниження темпів приросту та збільшення еміграційного руху, кількість єврейського населення продовжувала зростати і, за даними на 1915 рік, становила у Полтавській губернії 157743 особи, а у Чернігівській - 160596 осіб [9, Додаток № 9; 10, с. 4]. Таким чином, за період з 1860 по 1915 рр. єврейське населення Північного Лівобережжя України зросло майже удвічі. Але відносно до загальної кількості населення цього регіону кількість єврейського населення зросла ненабагато й становила відповідно 4,41 та 5,43% від загальної кількості населення Полтавської та Чернігівської губерній.

На відміну від першої половини XIX ст., наприкінці XIX ст. правові обмеження відносно євреїв були спрямовані не на їхнє «виправлення», а на витиснення у соціальні аутсайтери. У 1882 році за пропозицією міністра внутрішніх справ у губерніях були створені комісії з єврейського питання, мета яких була визначена як «ознайомлення з видами шкідливої діяльності євреїв та винаходу заходів до припинення цієї діяльності». У роботі, наприклад, чернігівської комісії брали участь представники усіх губернських установ, службовці з повітів та окремі особи - загалом близько 60 осіб. За підсумками проведеної роботи комісія висловила заборону євреям торгівлі міцними напоями та придбання й орендування землі у сільській місцевості, деякі висловились за виселення єврейського населення з сіл. Поряд з постановою чернігівської комісії була представлена «особлива думка», яка визначала, що обмеженнями та заборонами неможливо встановити нормальні стосунки між місцевим населенням та євреями. Тому пропонувалося заборонити утримання євреям шинків та винокурних заводів; заборонити придбання землі у повітах; заборонити мешкання у селах євреям, які займалися скупкою та посередницькими операціями, а заохочувати розселення в них євреїв-ремісників та землеробів.[11,с.109-113]

Як підсумок діяльності губернських комісій, 3 травня 1882 р. указом правлячого Сенату були затверджені «Тимчасові правила», які заборонили євреям селитися у селах, придбавати там у власність нерухомість, орендувати землю, торгувати у неділю та православні свята. Виключення були зроблені лише для єврейських землеробних колоній, що існували до 1882 року.[12] Ці правила порушили права близько 0,5 млн. євреїв, що мешкали у селах, й побічно зачепили усе єврейське населення у смузі осілої зростанням внутрішньої конкуренції, яка погіршила його економічний стан.[13, с. 24]

Обмеження щодо розселення в сільській місцевості та основних напрямків економічної діяльності впливали на формування структури єврейського населення. За даними 1862 р., у Полтавській губернії у губернському, повітових та заштатних містах мешкало 32079 євреїв, в повітах - лише 3241, у Чернігівській губернії у містах - 29391, у повітах - 4543 євреї. Переважання єврейського населення у повітах Чернігівської, перед Полтавською губернею пов'язане з існуванням на її теренах єврейських землеробних колоній, які на цей час вже сформувалися за рахунок євреїв-переселенців з губерній, прилеглих до Чернігівської -

Полтавської, Могильовської та Мінської.

На початку 80-х рр. XIX ст. у губернських та повітових містах Північного Лівобережжя України мешкало понад 100 тис. євреїв, у повітах - близько 80 тис. Візьмемо національний склад повітових та заштатних міст Полтавської (на 1873 р.) та Чернігівської (на 1884 р.) губерній. Серед мешканців Чернігова євреїв було близько 44%, Кременчука - 39,2%, Городні - 37,5%, Козельця та Мглина - майже по 33%, Переяслава - 31,62%, Нового Міста - 31,51%, Борзни - 26,38%, Погару - 25,21%, Ромен - 25,13%, Остра - 23,76%, Ніжина - 23%, Лохвиці - 20,15%. А в окремих містах, як, наприклад, Новгороді-Сіверському та Суражі, єврейське населення становило більшість - відповідно 52,46 та 51,68%.

У порівнянні з губерніями південно-західного краю Російської імперії, у Полтавській та Чернігівській губерніях було мало містечок. Як вже відзначалося, певною мірою структурні зміни єврейського населення спричинили адміністративні заходи російського уряду за часів Олександра III. «Тимчасовими правилами» від 3 травня 1882 р. невеликі містечка перейменовувалися в села, містечками визнавалися лише ті, де була міська міщанська управа та в яких стягувався податок з міського майна. На євреїв - мешканців містечок, що перетворювались на села, поширювались усі обмеження, багатьох з них примусово виселяли. У Полтавській та Чернігівській губерніях євреї становили лише невелику частку населення містечок, й останні носили скоріше сільський, ніж міський характер. За даними перепису населення 1897 р., у містечках євреї становили 3,3% у Полтавській та 7,6% - у Чернігівській губернії при середній нормі по імперії у 39,9% [14,с.699;15,с.853]. Тому єврейське населення цих губерній було сконцентроване майже виключно у містах. За даними 1897 р., у містах Полтавської губернії євреї становили 29,5%, Чернігівської - лише 26,1% від загальної кількості населення (між тим, як у містах смуги осілости Російської імперії взагалі вони становили у середньому 36,9%). У той же час в деяких містах їх частка від загальної кількості населення була значною. Так, у Пирятині та Переяславі Полтавської губернії та Мглині Чернігівської губернії вони становили майже по 35%, у Стародубі Чернігівської губернії - понад 41%, а у Кременчуці - навіть 47% від загальної кількості населення цих міст. Найбільше ж євреїв проживало у Суражі Чернігівської губернії, де вони становили майже 60% загальної кількості населення.

У сільській місцевості через існуючі обмеження євреїв було мало. Так, за даними 1862 р., у Полтавській губернії вони становили лише 0,19%, а у Чернігівській губернії - 0,33% від загальної кількості населення сіл. А наприклад, у Роменському повіті вони на цей час не проживали зовсім. Поступово чисельність євреїв, що мешкала у сільській місцевості, зростає і, за даними перепису населення 1897 р., вони становили 1,2% у Полтавській губернії та 2,86% - у Чернігівській. У наступні десятиріччя цей показник вже майже не змінюється і, за даними на 1908 рік, становить відповідно 0,97 та 2,69%.

У кількісному відношенні чоловічого та жіночого населення у євреїв переважають жінки. Вони становили близько 51% від загальної кількості єврейського населення Північного Лівобережжя України протягом другої половини XIX - початку XX ст. За даними перепису 1897 р., на 100 чоловіків припадає жінок: у Полтавській губернії - 105,2, у Чернігівській - 107,9 [16, с. 19-20]. Старовинний побут ортодоксального єврейського населення характеризувався дуже ранніми шлюбами. Відсоток тих, що розірвали шлюб, у євреїв набагато вищий, ніж у іншого населення, що пояснюється нормами єврейського шлюбного права, який допускав розлучення.

Коефіцієнт народжень (кількість народжених на 1000) серед євреїв Північного Лівобережжя України, за даними 1897 р., становив: у Полтавській губернії - 39,2, у Чернігівській - 42,6 [17,с.31]. Коефіцієнт цей постійно зменшувався. На початку XX ст. посилювалася тенденція до зменшення народжень серед єврейського населення, що й підтверджувалося усіма спостереженнями єврейського життя на теренах Російської імперії [18, с. 107]. Не стало виключенням й Північне Лівобережжя України, де, наприклад, у м. Полтаві у 1910 р. коефіцієнт народжень становив вже лише 36,8 [17, с. 33]. Одним з чинників, що впливав на збільшення єврейського населення, була низька смертність серед єврейських дітей. Так, якщо на початок XX ст. з кожних 1000 новонароджених неєвреїв 450 вмирало у віці до 5 років, то серед єврейського населення ці цифри були набагато нижчими [19, с. 67]. Але навіть ці офіційні дані не можна вважати точними, бо, як відзначалося у ході перевірок метричних книг, євреї часто навмисно не реєстрували у рабинів народження або смерть своїх близьких, здійснюючи лише обряди віри вдома за допомогою сусідів. Так, рабин Мглинського повіту у січні 1898 р. повідомляє у міську думу: «...кількість записів актів у єврейських метричних книгах як народжених та тих, що брали шлюб, так й розлучених та померлих, останнього часу стало більш і більш зменшуватися, незважаючи на те, що населення ...зростає;... причина цього явища пояснюється тим, що євреї ... просто не приділяють ніякої важливості метричним записам...» [20, арк. 24-24 зв.].

Очевидно, що скупченість на обмеженій території, однобічна спрямованість економічної

діяльності спричинили до еміграції євреїв за кордон.

У 1820 - 1870 рр. лише близько 7500 євреїв емігрувало взагалі за межі Російської імперії.[21,с.16] Після ж погромів 1881 р. , а особливо з 1905 р. сталося масова еміграція, яка поглинула увесь щорічний приріст єврейського населення (а це становило бл. 80 тис. осіб по імперії) [18, с.175]. Статистика еміграції, яка настала після погромів та до початку I Світової війни, не поділяє регіони, звідки виїжджали емігранти, у сучасних поділах, але вважається, що кожний третій єврей Росії мешкав у Південно-Західному краї та Новоросії.

З 1892 р. в Росії почало діяти Єврейське колонізаційне товариство, яке було засноване в Англії. Відповідно до затверджених правил діяльності Товариства переселення євреїв дозволялося здійснювати як цілими родинами (батьки та неодружені діти усіх років), так й окремими особами обох статей та будь-якого віку. Місцевими губернаторами видавалися безкоштовні вихідні свідоцтва. Євреї, які емігрували, признавалися такими, що назавжди покидали межі Росії, та звільнялися від військової повинності. [22] Протягом 1903 -1907 рр. почали діяти місцеві уповноважені Товариства на території Північного Лівобережжя України.

Темпи еміграції з Північного Лівобережжя України були незначні. Так, за даними уповноважених Єврейського колонізаційного товариства, у 1908 р. з Полтавської губернії виїхало 30 осіб, з Чернігівської - не виїжджало взагалі, у 1909 р. - відповідно 42 та 169 осіб, у 1910 р. - 60 та 359, у 1913 р. - 16 та 98 осіб [23, с. 20-21; 24, с. 30; 25, с. 12]. Взагалі ж за період з 1897 по 1915 рр. з Полтавської губернії емігрувало 29 тис. євреїв, з Чернігівської - 30 тис.[17, с. 81].

Партії єврейських емігрантів відправлялися в основному до США (80%) кожні 3 - 4 тижні через порт Гальвестон [23, с. 5]. На початку ХХ ст. більшість емігрантів прямувала до рідних, які вже оселилися й гарантували допомогу у влаштуванні [26, с. 375-412]. Решта прямувала невеличкими партіями до Канади, Західної Європи, Австралії, Південної Америки та Південної Африки [21, с. 16]. Незважаючи на високу національну та релігійну мотивацію того часу, лише близько 2% емігрантів-євреїв Російської імперії, відповідно й України, виїхали до Палестини.

Перш за все емігрували обізнані з якимось ремеслом чоловіки переважно робочого віку (20 - 50 років). Ремісники та ремісниця становили 56,9% усіх емігрантів. Наступна за кількістю група -торговельні службовці, потім йдуть особи без певних занять та робітники.[23, с. 5] Причиною виїзду з країни переважної більшості євреїв було тяжке матеріальне становище та безробіття [26, арк. 375 зв., 380 зв., 382 зв., 384 зв., 387 зв., 388 зв., 390 зв., 392 зв., 400, 401 зв., 403 зв., 406, 411 зв.].

У зв'язку з воєнними діями під час Першої світової війни зросли темпи внутрішньої міграції єврейського населення Російської імперії. На 1 вересня 1916 р. на території Полтавської та Чернігівської губерній оселилося відповідно 14 тис. та 5 тис. євреїв із західних губерній Російської імперії [27, с.VII-VIII].

Таким чином, єврейське населення проживало на всій території Північного Лівобережжя України й становило значну складову частину населення цього регіону. Внаслідок встановлення владою обмеження щодо його розселення, протягом другої половини ХІХ -початку ХХ ст. продовжувалася його концентрація у містах та містечках, де вони становили іноді половину усього населення. Відзначаються досить високі темпи приросту єврейського населення у 60 - 80-і роки ХІХ ст. та поступове його зменшення у подальші роки, що пов'язане з впливом на цей процес не лише економічних, але й соціальних чинників (погроми 1881,1905 рр.). Обмеження єврейського населення у праві вільного проживання, пересування по країні, володінні власністю й занятті окремими видами діяльності спонукали його до міграції за кордон. Але, незважаючи на досить швидкі темпи еміграції євреїв Північного Лівобережжя України, його кількість по відношенню до загальної чисельності населення регіону напередодні революції 1917 року майже не змінилася, що пов'язано з міграцією до Чернігівської та Полтавської губерній біженців із західних губерній Російської імперії під час Першої світової війни.

Джерела та література:

- 1 Бланк Р.М. Роль еврейского населения в экономической жизни России. - Спб., 1908. - 64 с.
- 2 Полное собрание Законов Российской империи. - Вид. 1857. -Т. X. - Ст. 8054.
- 3 Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. / Сост. П.Бодянский. - Полтава, 1865.
- 4 Памятная книжка Черниговской губернии. - Чернигов, 1862. -517 с.
- 5 Памятная книжка за 1874 год. / Под ред. М.Н.Григорьева -Полтава, 1875. - 414 с.
- 6 Календарь Черниговской губернии на 1886 год. / Сост. К.В.Корвин-Пиотровский. - Чернигов, 1885. - 188 с.
- 7 I Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. /Под ред. Н.А.Тройницкого - Т. XXXIII. Полтавская губерния. -Спб., 1904. - 315 с.
- 8 I Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. /Под ред. Н.А.Тройницкого - Т. XLVIII. Черниговская губерния. -Спб., 1905. - 341 с.
- 9 Обзор Полтавской губернии за 1915 год. - Полтава, 1917. - 9 с.

- 10 Петровский И.Ю. Черниговская губерния в этнографическом, административном, экономическом, промышленном, учебном и др. отношениях. 1915 год. - Чернигов, 1915. - XLVIII с.
- 11 Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. - Пг.: Огни, 1916. - 251 с.
- 12 Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1882 год. - Спб., 1882. - № 43. - Ст. 272.
- 13 Pinkus Benjamin. The Jews of the Soviet Union. The history of a national minority. - Cambridge, 1988. - 397 p.
- 14 Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. - Спб., 1908 - 1913. - Т. XII.
- 15 Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. - Спб., 1908 - 1913. - Т. XV.
- 16 Статистика еврейского населения/ Сост. Б.Д.Бруцкус. - Спб.: Север, 1909.
- 17 Вейцблiт І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 - 1926 років. - К.: Пролетар, 1930. - 175 с.
- 18 Пасманик Д.С. Судьбы еврейского народа. Проблемі еврейской общности. - М.: Сафрут, 1918. - 237 с.
- 19 Baron Salo W. The Russian Jews Under Tsars and Soviets. -N-Y., London, 1976. - 468 p.
- 20 Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 5, спр.1202.
- 21 Gitelman Tri Y. A century of ambivalence. The jews of Russia and the Soviet Union. 1881 to the present. - N-Y, 1988. - 336 p.
- 22 Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1892 г. - № 73. - Ст.773.
- 23 Отчет о деятельности еврейского эмиграционного общества за 1913 год. - К.: Работник, 1914. - 80 с.
- 24 Гольдштейн М.И. Очерки истории евреев Полтавщины (1804-1920 гг.). - Полтава: «Скайтек», 1998. - 68 с.
- 25 Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 5, спр. 2358.
- 26 Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 97, кн. 1.
- 27 Еврейское население России по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникам. - Пгг.: Кадима, 1917. - 76 с.

Валентин Ковальчук

НІЖИНСЬКЕ ЗЕМСТВО: ЧЕРЕЗ НЕМОЖЛИВЕ - ДО КРАЩОГО

Величезна романівська імперія потерпіла поразку в Кримській війні. Завдяки реформам 60 - 70 років Росія плуга й водяного млина поступово перетворювалася в країну молотарки, пари та електрики. Царизм намагався якомога більше пристосовувати державний лад до потреб капіталістичного розвитку. За положенням, затвердженим Олександром II 13 січня 1864 року, в 33 губерніях європейської Росії, у тому числі на території Лівобережної та Південної України, створювались земські установи. У Ніжинському повіті вони склалися з повітових земських зборів і повітової управи. Ніжинське земство своєю діяльністю охоплювало досить значні території й населення. Так, у 1914 році повіт займав 2,5 тисяч км. Тут проживало 178 тисяч чоловік.¹

Ніжинська повітова земська управа як виконавчий орган земських зборів була створена 20 липня 1865 року на основі згаданого вище «Положення про губернські та повітові земські установи».

Ніжинське самоврядування мало обмежені права. Одна з основних функцій - вирішення питань та утримання державних будівель, які належали земству. Пануюче становище в Ніжинському земстві посідали поміщики, купці, духовенство і заможне селянство (86% - дворян, решта - купці та міщани). Так, у 1911 році гласними Ніжинського земства були граф В. Мусін-Пушкін, поміщики Ю. Глібов, І. Почека, почесний громадянин П. Кушакевич.

Вибори гласних у Ніжинське земство проводилось за майновим цензом. Населення повіту поділялось на три категорії: 1) землевласники; 2) міське товариство; 3) сільське товариство.²

Ніжинська повітова земська управа обиралася на три роки в складі голови та шести членів.³

Основою бюджету земства був податок на нерухоме майно - землі, будинки, фабрично-заводські підприємства і торговельні установи. Кошти, які надходили від цих установ, були